

«Los libros históricos del Antiguo Testamento», una obra inèdita d'Eduard Bosch Bellver

Jordi VIDAL PALOMINO

Universitat Autònoma de Barcelona. ORCID: 0000-0001-5405-0140

Rebut: 28.12.2022 — Acceptat: 06.06.2023

Resum. En aquest treball presentem un manuscrit inèdit del biblista català Eduard Bosch Bellver (1921-2004). Tot i que el text no té títol ni data d'edició, hem pogut determinar que es tracta dels apunts de Bosch redactats amb motiu d'un curs d'estiu celebrat al Centre Borja el 1981 i titulat «Los libros históricos del Antiguo Testamento». El manuscrit reflecteix la proximitat de Bosch als postulats teòrics de l'exegesi historicocrítica, un corrent renovador predominant a Europa en aquells anys, que ell va introduir a les classes al Seminari de Barcelona.

Paraules clau: exegesi historicocrítica, hipòtesi documentària, Escola de les Formes, antic Israel

«Los libros históricos del Antiguo Testamento» (Historical Books of the Old Testament), an unpublished work by Eduard Bosch Bellver

Abstract. In this paper, we present an unpublished manuscript by the Catalan biblical scholar Eduard Bosch Bellver (1921-2004). Although the text is untitled and

Correspondència: Jordi Vidal Palomino. Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana. ES-08193 Bellaterra. UE. Tel.: 00 34 935 868 342. A/e: Jordi.Vidal.Palomino@uab.cat.

undated, we have been able to determine that it consists of the notes Bosch wrote for a summer course called «Los libros históricos del Antiguo Testamento» (Historical Books of the Old Testament), given at the Borja Centre in 1981. The manuscript shows Bosch's proximity to the theoretical postulates of historical-critical exegesis, a new historiographical trend that was predominant in Europe at the time and which he himself incorporated into classes at the Barcelona Seminary.

Keywords: historical-critical exegesis, documentary hypothesis, form criticism, Ancient Israel

1. Eduard Bosch Bellver, biblista

El sacerdot Eduard Bosch Bellver (Barcelona, 1921 - Vallvidrera, 2004) fou un destacat biblista català del segle passat, bon representant de l'anomenada escola historicocrítica. Tanmateix, gairebé vint anys després de la seva mort, la seva figura està relegada a un oblit acadèmic gairebé absolut. Els motius que ajuden a explicar aquest oblit es deuen, en bona mesura, a la seva escassa producció bibliogràfica. Tot i això, en aquest treball presentem un extens manuscrit inèdit de Bosch que potser contribuirà a reivindicar la importància de la seva tasca.

La formació acadèmica de Bosch en l'àmbit dels estudis bíblics va ser notable gràcies a les seves estades en alguns dels centres internacionals més importants relacionats amb aquests estudis. El 1947 es va llicenciar en teologia a la Universitat Pontifícia de Salamanca, amb la qualificació de *magna cum laude*. Després es traslladà al Pontifici Institut Bíblic (PIB) de Roma, on va obtenir la llicenciatura en ciències bíbliques el 1950, amb la qualificació de *cum laude*.¹ Tot seguit va iniciar una recerca sobre el concepte de l'elecció de l'antic Israel per tal d'obtenir el grau de doctor. No obstant això, la publicació d'una obra de Harold Henry Rowley sobre aquest mateix tema el va portar a abandonar el projecte.²

Durant els cursos de 1956-1957 i 1959-1960 completà la seva formació a l'École Biblique et Archéologique Française (EBAF) de Jerusalem i a la Casa de Santiago d'aquella mateixa ciutat, institució de la Conferència

1. Eduard Bosch Bellver, expedient d'ordes, Arxiu Diocesà de Barcelona.

2. ROWLEY, 1950.

Episcopal Espanyola fundada el 1955 per Maximino Romero de Lema que tenia com a missió principal intentar millorar la formació bíblica dels sacerdots espanyols.³ La seva estada en aquests centres, especialment al PIB i a l'EBAF, va ser clau, ja que li va permetre entrar en contacte directe amb els corrents exegètics més moderns, basats en els postulats historico-crítics.

Entre les principals fites de la seva carrera acadèmica cal destacar el seu nomenament com a professor de formació religiosa a les facultats de Dret i de Farmàcia de la Universitat de Barcelona. Aquest nomenament va tenir lloc el 1958, en substitució del canonge Lluís Urpí Carbonell. Bosch es va mantenir en el càrrec fins al 1971.⁴ Així mateix, el 1965 va ser nomenat professor auxiliar de llengua hebrea del Seminari de Barcelona, i el 1970 professor adjunt de Sagrada Escripura i llengua hebrea de la Facultat de Teologia Sant Pacià, de Barcelona.⁵ Finalment, durant els darrers anys de la seva vida va ser el rector de la parròquia de la Puríssima Concepció, també a la Ciutat Comtal (1988-1998).

Certament, tal com apuntàvem al principi, la producció bibliogràfica de Bosch no fou gaire extensa. En aquest sentit, més enllà d'alguns treballs acadèmics i articles de divulgació,⁶ cal destacar el seu paper com a membre del comitè de traducció del projecte de *La Sagrada Biblia* de l'editorial Montaner y Simón,⁷ així com la redacció de diverses entrades de la *Gran enciclopedia Larousse* i la seva actuació com a censor eclesiàstic.⁸ Finalment, cal esmentar la gran quantitat de conferències i cursos que va dictar a diferents institucions religioses catalanes, cosa que demostra clarament la prioritat que va donar a la tasca docent per davant de la recerca. La seva escassa bibliografia atorga encara més valor al manuscrit que presentem en aquest article, que resulta del tot indispensable per analitzar el pensament de Bosch en relació amb els estudis de l'Antic Testament i la història antiga d'Israel.

3. SÁNCHEZ i CALVO, 2015.

4. Expedient «Eduard Bosch Bellver», Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona.

5. «Mn. Eduard Bosch Bellver», 2004.

6. Vegeu, per exemple, BOSCH, 1963, 1969a, 1969b i 1969c.

7. Els altres membres del comitè foren Félix Puzo, Ramon Cunill, Luis Brates i Rafael Jiménez (BORRÀS, SOLÀ i TORELLÓ, 1979, p. 74).

8. SOPENA, 2015, p. 91.

TAULA 1
Conferències i cursos impartits per Eduard Bosch Bellver

<i>Títol</i>	<i>Data</i>	<i>Lloc</i>	<i>Font</i>
Promesa del redentor	21/12/1952	Auditori del Sanatori-clínica de Nostra Senyora de la Mercè	<i>Diario de Barcelona</i> (21/12/1952), p. 18
Lo que el suburbio espera de las religiosas	02/03/1957	La Balmesiana	<i>La Vanguardia Española</i> (03/03/1957), p. 22
L'Antic Testament, preparació a l'Evangeli	?/?/1959	Castellterçol	<i>Germinabit</i> , núm. 62 (1959), p. 19
Estudios bíblicos	30/01/1959	Centro de Influencia Católica Femenina	<i>Diario de Barcelona</i> (30/01/1959), p. 30
La Pascua del pueblo de Dios. Comentario a fragmentos escogidos del Éxodo	24/02/1959	La Balmesiana	<i>La Vanguardia Española</i> (24/02/1959), p. 19
El misterio pascual de Jesucristo. Comentario a fragmentos escogidos de la Carta a los Hebreos	26/02/1959	La Balmesiana	<i>La Vanguardia Española</i> (26/02/1959), p. 18
María en la Biblia	17/04/1959	Centro de Influencia Católica Femenina	<i>Diario de Barcelona</i> (17/04/1959), p. 24
La historia primitiva en la Biblia: Cuadros de historia primitiva	04/02/1960	Colegio Mayor Hispanoamericano «Fray Junípero Serra»	<i>La Vanguardia Española</i> (04/02/1960), p. 16
La Biblia es un conjunto de libros que tienen a Dios por autor	08/11/1960	Círculo Medina	<i>La Vanguardia Española</i> (08/11/1960), p. 28

Qué disposiciones ha de tener el cristiano al entrar en contacto con el libro santo	06/12/1960	Círculo Medina	<i>La Vanguardia Española</i> (06/12/1960), p. 29
Mensaje de la Biblia	09/01/1961	La Presentación	<i>La Vanguardia Española</i> (03/01/1961), p. 30
Estudios bíblicos	07, 12 i 28/02/1963	Centro de Influencia Católica Femenina	<i>Diario de Barcelona</i> (07/02/1963), p. 32; (12/02/1963), p. 39; (28/02/1963), p. 35
Conferencias bíblicas	9, 10, 11 i 12/03/1964	Delegación Provincial de la Sección Femenina	<i>La Vanguardia Española</i> (05/03/1964), p. 25
Iniciación bíblica: El sermón de la montaña	02/11/1964	La Presentación	<i>La Vanguardia Española</i> (30/10/1964), p. 30
Iniciación al Adviento	29/11/1964	Iglesia del Santísimo Sacramento	<i>Diario de Barcelona</i> (27/11/1964), p. 39
Conferencias bíblicas	29, 30 i 31/03/1966	Delegación Provincial de la Sección Femenina	<i>Hoja Oficial de la Provincia de Barcelona</i> (28/03/1966), p. 11
Abraham, hombre de fe. Revelación del Dios personal y respuesta del hombre	20/02/1967	Seminario Conciliar	<i>La Vanguardia Española</i> (15/02/1967), p. 26
La bona notícia de Jesús, el Messies, Fill de Déu	?/03/1967	Casal Parroquial de Rubí	<i>La Vanguardia Española</i> (02/03/1967), p. 39
Curso de Iniciación Bíblica	1968-1969	La Balmesiana	<i>La Vanguardia Española</i> (26/10/1968), p. 34
Curso de Sagrada Escritura	1969-1970	Instituto de Ciencias Sagradas para religiosas «Mater Immaculata»	<i>La Vanguardia Española</i> (30/09/1969), p. 31

Curso de Sagrada Escritura: Mensaje y Personalidad de San Pablo	1969-1970	La Balmesiana	<i>La Vanguardia Española</i> (19/10/1969), p. 30; (05/11/1969), p. 28
Curso de Iniciación Bíblica: los Profetas de Israel	1972-1973	La Balmesiana	<i>La Vanguardia Española</i> (06/10/1972), p. 25
Curso de Historia de la Salvación	1973-1974	Instituto de Ciencias Sagradas para religiosas «Mater Immaculata»	<i>La Vanguardia Española</i> (16/10/1973), p. 27
Curso de Sagrada Escritura	1977-1978	La Balmesiana	<i>La Vanguardia Española</i> (26/10/1977), p. 22
Curso de Introducción al Antiguo Testamento	1978-1979	Facultat de Teologia	<i>La Vanguardia</i> (15/10/1978), p. 15
El Mensaje de Jesús en parábolas	11, 18, 25/01 i 1 i 8/02/1979	Parròquia de Maria Reina	<i>La Vanguardia</i> (05/01/1979), p. 22
Preparació per al Nadal	12 i 19/12/1979	Centre Diocesà d'Acolliment i d'Informació Religiosa	<i>La Vanguardia</i> (06/12/1979), p. 47
Els llibres històrics de l'Antic Testament	29/06-11 /07/1981	Centre Borja, Sant Cugat del Vallès	<i>La Vanguardia</i> (07/05/1981), p. 42
Els llibres històrics de l'Antic Testament	1981-1982	Centre d'Estudis Pastorals	<i>La Vanguardia</i> (22/08/1981), p. 23
Aspectos humanos de la personalidad de Jesús Nazareno según San Mateo	22/12/1982	Adoración Nocturna Femenina Española	<i>La Vanguardia</i> (22/12/1982), p. 53
Els llibres històrics de l'Antic Testament	1984-1985	Centre d'Estudis Pastorals	<i>La Vanguardia</i> (02/10/1984), p. 53
Iniciación a la Biblia	21/12/1985	Adoración Nocturna Femenina Española	<i>La Vanguardia</i> (21/12/1985), p. 57
Los profetas, ¿cuál es su mensaje?	21 i 28/10, 4, i 11/11/1987	Centre de Creixement Personal	<i>La Vanguardia</i> (11/10/1987), p. 64

Font: Elaboració pròpia.

2. L'origen del manuscrit

El text de Bosch que presentem en aquest article és una còpia mecanografiada de 256 pàgines, sense títol ni data, que es conserva a la biblioteca del Centre Borja (Sant Cugat del Vallès). Per tant, el manuscrit no aporta cap dada sobre quins n'eren l'origen i la funció. Tanmateix, com veurem, hi ha indicis suficients per suposar que es tractava del text que Bosch va escriure amb motiu d'un curs d'estiu que la Facultat de Teologia de Catalunya va celebrar al Centre Borja entre el 29 de juny i l'11 de juliol de 1981.⁹

CURSO DE VERANO DE LA FACULTAD DE TEOLOGÍA DE BARCELONA. Del 29 de junio al 11 de julio, en el Casal Borja de Sant Cugat del Vallés, con los siguientes temas y profesores: "L'Església de l'Esperit de Jesucrist", por Victor Codina; "Els llibres històrics de l'Antic Testament" por Eduard Bosch; "El misteri eclesial", por Ramón Pou y Héctor Vall; "L'Església en el món", por Joan Estruch y Modest Prats; "L'Eucaristia" [sic], por Pere Tena; "Els Evangelis Sinòptics", por Oriol Tuñí; "Moral sexual", por Josep Tubau; y "La celebració litúrgica", por Josep Aldazabal. Para más información y matrícula: Secretarías de la Facultad: Sant Francesc de Borja, teléfono 674.11.50 y Sant Pacià, teléfono 254.16.00, de lunes a viernes, de 9 a 1 de la mañana.

FIGURA 1. Transcripció de la notícia periodística sobre el curs que donà origen al manuscrit de Bosch.

Font: *La Vanguardia* (07/05/1981), p. 42.

En aquell curs, Bosch es va encarregar de la docència de l'assignatura «Los libros históricos del Antiguo Testamento», un tema que encaixa exactament amb el contingut del manuscrit, per la qual cosa ens sembla raonable referir-nos a aquesta obra amb el títol de l'assignatura que li va donar origen. A més, això explicaria que la còpia disponible es conservi precisament a la biblioteca del Centre Borja, on es va impartir el curs d'estiu esmentat. Així

9. És probable que, poc temps després, Bosch utilitzés el text en un altre curs amb el mateix títol impartit també el 1981 a Barcelona i organitzat pel Centre d'Estudis Pastoralis i l'Associació Bíblica de Catalunya (*La Vanguardia* [22/08/1981], p. 23).

mateix, la data del 1981 resulta coherent amb la bibliografia citada per Bosch al llarg del text, on cap treball és posterior a aquest any, com veurem a l'apartat següent.

D'altra banda, la lectura atenta del manuscrit confirma que es tractava d'uns apunts de classe que en cap cas estaven destinats a ser publicats o, com a mínim, no sense haver-los sotmès abans a una revisió profunda. En aquest sentit, cal notar, per exemple, que el text, encara que està escrit en castellà, conté algunes pàgines en català (p. 192-197 i 250-253), la llengua materna de l'autor. Alhora, la redacció del treball sovint planteja problemes de coherència i conté nombroses errades. Vegem-ne alguns exemples. A la p. 47 llegim que «Canaán era superior en cultura a los cananeos» (per «israelitas»); a la p. 176 s'afirma que, després del diluvi, la humanitat va proliferar a partir dels «tres higos [per «hijos»] de Noé»; a la p. 183 es descriu el carro de Jahvè, «conocido» (per «conducido») per quatre criatures fantàstiques; a la p. 184 s'informa que, després de la caiguda de Jerusalem el 587 a. de la n. e., molts habitants de Judà van ser deportats a «Babilonia para un templo [per «tiempo»] considerable»; a la p. 46 s'alludeix a les excavacions de «Catherine Cannon» (per «Kathleen Kenyon») a Jericó; a la p. 222, el biblista noruec Sigmund Mowinckel apareix citat com a «Sigmund Mobinkel», etc.

Una altra de les característiques del manuscrit de Bosch és la manca de coherència a l'hora de citar noms propis antics. Dos exemples seran suficients per tal d'il·lustrar aquesta problemàtica. Així, el nom assiri de Tiglat-Pilèsser apareix també com a Teglathpilesar (p. 118), Tiglar-Pilesar (p. 129, 137 i 138), Teglathpilesar (p. 131), Tiglatpilesar (p. 131), Tglar Pilesar (p. 135-136) o Tiglath-pilesar (p. 251-253). Un cas similar es repeteix amb el nom babilònic de Nabucodonosor, també esmentat com a Nebucadnezar (p. 182, 184 i 188), Mebucadnezar (p. 188), Nebuchadnezar (p. 254-255) o Nebutcanetsar (p. 202).

D'altra banda, Bosch va fer servir sovint expressions col·loquials per a explicar determinats conceptes, situacions o personatges bíblics i del Pròxim Orient. Així, per exemple, considerava que Tutmosis III va ser una «especie de Napoleón» (p. 14); descrivia el jutge Samsó com un veritable «Tarzán israelita» (p. 59); afirmava que al final dels seus dies «Salomón estaba un poco “chocho”» (p. 79); considerava que el fet de ser el primogènit va fer que Esau vencés «el primer “round”» en la seva pugna amb Jacob (p. 92); assenyalava que els pecats d'Israel en temps de la monarquia no podien netejar-se «ni siquiera con el más poderoso detergente» (p. 150); informava que la tradició ha

tendit a presentar Jeremies com «un profeta “llorón”» (p. 161), o comparava la influència cultural de l'hellenisme a Palestina amb l'actual presència americana a l'Orient Mitjà, visible a través dels «anuncios de la Pepsi-Cola» o de les «películas de Hollywood» (p. 244). És obvi que aquest tipus de comentaris, típics del registre oral utilitzat en una classe, resulten poc comuns en un text acadèmic.

Encara esmentarem un darrer element que confirma el caràcter informal del manuscrit de Bosch. Ens estem referint a les citacions bibliogràfiques, sempre esquemàtiques, incompletes o, a voltes, inexistents. Un exemple de citació esquemàtica el trobem a les p. 26 i 214, on Bosch donava el nom de l'autor i l'obra a què feia referència. Més sovint, es va limitar a esmentar el nom de l'autor i les pàgines, tot ometent el títol de l'obra (p. ex. p. 170). Altres vegades consignava citacions literals esmentant l'autor, però no l'obra ni les pàgines (p. ex. p. 214). Finalment, en alguns casos va oferir citacions literals de les quals simplement deia que pertanyien a «un rabino de nuestro tiempo» (p. 3), a «otros autores» (p. 18), a «un autor actual» (p. 22) o a «un autor moderno» (p. 211). A l'apartat següent tornarem sobre aquesta qüestió.

En qualsevol cas, creiem que hi ha prou elements per concloure que el manuscrit de Bosch conservat al Centre Borja són els apunts que l'autor va utilitzar durant el curs d'estiu de 1981 sobre els llibres històrics de l'Antic Testament. Era, doncs, un material didàctic d'ús particular, que no sembla que tingués intenció de publicar, però que té el valor de permetre'ns conèixer les seves idees sobre les qüestions tractades al llarg de l'assignatura.

3. Contingut i fonts del manuscrit

«Los libros históricos del Antiguo Testamento» consta de divuit capítols i deu taules cronològiques. Tot i això, i en contra del que es podria esperar a partir del títol de l'obra, la veritat és que el material s'organitza al voltant de blocs temàtics i no pas a partir de l'ordre estricte dels llibres bíblics analitzats.

TAULA 2
Continguts de «Los libros históricos del Antiguo Testamento»

I.	La historia sagrada de Israel	1-5
II.	Los comienzos de Israel	6-20
III.	La revelación de Dios y la respuesta de Israel	21-35
IV.	La tierra prometida	36-50
V.	La pugna entre la fe y la cultura	51-65
VI.	Israel, una nación como las demás naciones	66-80
VII.	La épica nacional de Israel	81-94
VIII.	El movimiento profético de Israel	95-111
IX.	La caída del reino del norte	112-129
X.	Alianza de Judá con la muerte	130-144
XI.	El descubrimiento de la Torah mosaica	145-160
XII.	Destrucción de la nación	161-170
XIII.	Junto a los canales de Babilonia	171-180
XIV.	El sacerdote Ezequiel	181-197
XV.	Un reino de sacerdotes	198-213
XVI.	Las alabanzas de Israel	214-223
XVII.	El comienzo de la sabiduría	224-240
XVIII.	El drama incompleto	241-249
Esquemas cronológicos		

Font: Elaboració pròpia.

Bosch va estructurar l'obra al voltant de tres eixos concrets: els temes històrics, les qüestions teològiques i l'exègesi bíblica. En aquest sentit, els apartats històrics normalment serveixen com a marc interpretatiu per a les discussions teològiques i exegetiques, que són les que ocupen un espai més gran dins del text, amb llargues digressions sobre temes com les fonts del Pentateuc, el concepte d'Aliança, l'elecció d'Israel o el significat del moviment profètic. Només reben un tractament més extens aquells episodis històrics considerats clau per entendre la trajectòria de l'antic Israel i la conformació de la seva fe.

Des del punt de vista cronològic, l'obra abraça des del segon mil·lenni a. de la n. e. fins a l'època hellenística. És a dir, des de l'etapa patriarcal i l'Èxode (Pentateuc) fins a la data de composició dels darrers llibres de l'Antic Testament analitzats per Bosch (Jonàs, Ester, Primer llibre dels Macabeus, Segon llibre dels Macabeus, Daniel).

Pel que fa a les fonts utilitzades per a la redacció del manuscrit, la veritat és que, com dèiem, Bosch va ser molt poc explícit sobre aquesta qüestió. Com que es tracta d'un text que no estava destinat a ser publicat, l'autor moltes vegades es referí a les seves fonts de manera imprecisa. De fet, al llarg de les 256 pàgines del text, Bosch tan sols va citar de forma més o menys completa un total de catorze referències bibliogràfiques, que repassem a continuació.

En primera instància, esmentava quatre edicions de la Bíblia, una de catalana, dues de castellaness i una d'anglesa: la Bíblia de Montserrat (p. 1), la Bíblia de Jerusalén (p. 7), la traducció de Nacar-Colunga (p. 179) i la Revised Standard Version of the Bible (p. 125). En aquest apartat en concret sorprèn que no esmentés en cap moment la traducció publicada per l'editorial Montaner y Simón en què ell havia participat. Per a les fonts extrabíbliques, va fer servir l'antologia clàssica de James B. Pritchard¹⁰ (p. 224 i 236), així com la seva traducció parcial al castellà¹¹ (p. 13).

Més enllà de les fonts primàries, són dues les obres més esmentades per Bosch. La primera és *Theologie des Alten Testaments*, de Gerhard von Rad, a la qual es refereix tres vegades (p. 2, 39 i 214). En aquest sentit, cal notar que, de manera una mica sorprenent, Bosch no citava l'original alemany ni la traducció castellana de l'obra de Von Rad,¹² sinó la versió francesa. El segon treball més utilitzat per Bosch va ser *La historia de Israel*, de John Bright, al qual també es va referir tres vegades (p. 70, 171 i 172). De fet, al llarg del text és fàcil constatar que Bosch va utilitzar Von Rad com a guia prioritària per a les qüestions teològiques i exegetiques, i Bright per als temes pròpiament històrics.

A banda d'aquests dos treballs, la resta de citacions eren al·lusions de caràcter puntual que miraven d'illustrar temes concrets. Així, es referia a una obra de Deissler per analitzar el procés de creació del Pentateuc (p. 174);¹³ a un article de Roland de Vaux¹⁴ i un llibre d'André Parrot¹⁵ sobre la formació de les sagues patriarcals (p. 7), a un treball de Mircea Eliade¹⁶ per estudiar la relació

10. PRITCHARD, 1950.

11. PRITCHARD, 1966.

12. RAD, 1975.

13. DEISSLER, 1966.

14. DE VAUX, 1946, 1948 i 1949.

15. PARROT, 1962.

16. ELIADE, 1971.

històrica entre Jahvè i Israel (p. 214), a una monografia de Pierre Grelot¹⁷ sobre la importància de l'Èxode en la tradició històrica hebrea (p. 163), i a un comentari de Samuel Terrien¹⁸ sobre el llibre de Job (p. 234).

Tal com s'aprecia en el repàs que acabem de fer, la majoria de les obres esmentades per Bosch eren o bé originals francesos o bé traduccions franceses. La seva predilecció evident per la tradició francesa d'estudis bíblics devia de ser conseqüència directa de les estades que va fer a la dècada de 1950 a l'EBAF. Aquesta institució, fundada el 1890 pel pare Marie-Joseph Lagrange, va ser des del primer moment el centre d'estudis bíblics més innovador i oberturista dins l'àmbit catòlic. Compromesa amb l'ús de la filologia semítica, la història de l'antic Pròxim Orient, la geografia i l'arqueologia com a fonts auxiliars per a l'estudi de la Bíblia, l'EBAF recollia molts dels plantejaments de l'escola historicocrítica alemanya, i va possibilitar una exegesi catòlica moderna, allunyada dels postulats apologetics i concordistes més conservadors.¹⁹ La qualitat de la docència i de la investigació que s'hi duïen a terme va fer que alguns biblistes catalans, entre els quals Bosch mateix, hi completessin la seva formació, per la qual cosa la influència dels seus plantejaments a la ciència bíblica catalana és més que notable, tal com queda reflectit a «Los libros históricos del Antiguo Testamento».

4. Bosch i la historiografia de l'antic Israel

Des del punt de vista historiogràfic, el manuscrit de Bosch aborda amb detall quatre dels temes principals de discussió al voltant de la història antiga d'Israel: la formació del Pentateuc, l'origen d'Israel, el problema de la conquesta i la monarquia unida. Tot seguit, analitzarem les idees de Bosch sobre aquests quatre temes.

Pel que fa a l'origen del Pentateuc, diverses necrològiques de Bosch, escrites per deixebles i col·legues seus, coincideixen a l'hora d'assenyalar que era un seguidor ferm de la teoria documentària de Wellhausen i de l'Escola de les Formes (*Formgeschichtliche Schule*) de Hermann Gunkel, unes propostes teò-

17. GRELOT, 1963.

18. TERRIEN, 1963.

19. Sobre la importància de l'École Biblique, vegeu, entre d'altres, MURPHY-O'CONNOR, 1990; VESCO, 1990; GARCÍA CORDERO, 1991; MONTAGNES, 2004.

riques noves en aquell moment que va conèixer gràcies als seus estudis al PIB i l'EBAF i que, segons aquestes necrològiques, dificultaren el seu accés a la docència a la Facultat de Teologia de Barcelona, on es consideraven massa modernes, radicals i polèmiques.²⁰

La veritat és que el manuscrit que aquí analitzem confirma plenament aquesta qüestió. Bosch, tot i que no citava en cap moment Wellhausen, sí que va fer referències contínues a la hipòtesi documentària, i reconeixia el caràcter complex i compost del Pentateuc. De fet, més que Wellhausen, Bosch seguia la versió de la hipòtesi documentària de Von Rad, i acceptava al peu de la lletra les seves propostes sobre l'origen i la cronologia de les quatre fonts que teòricament es trobaven a l'origen dels primers llibres de l'Antic Testament: font J (segle X), font E (segle IX), font D (segle VII) i font P (segle VI) (p. 7).

Pocs anys abans que Bosch escrivís «Los libros históricos del Antiguo Testamento» es van publicar diverses obres que criticaven la hipòtesi documentària, especialment la datació de les quatre fonts proposada per Von Rad, alhora que posaven en relleu la dificultat evident a l'hora de distingir les possibles fonts en determinats passatges bíblics.²¹ Les crítiques plantejades en el seu moment per autors com John Van Seters, Hans Heinrich Schmid o Rolf Rendtorff amb el temps van obrir la porta a la superació i a l'abandonament de la teoria documentària, com a mínim, tal com l'havien formulada Wellhausen i Von Rad. Tot i això, la veritat és que Bosch no va citar cap d'aquestes obres ni es va fer ressò d'aquell rebuig incipient a la teoria documentària. Únicament va manifestar en alguns moments les dificultats que ell mateix trobava a l'hora de distingir entre les fonts J i E (p. 19 i 116).

Pel que fa a l'Escola de les Formes, encara que Bosch tampoc no va citar Gunkel al llarg del manuscrit, sí que va demostrar el seu interès pels conceptes desenvolupats per aquell autor sobre la necessitat de determinar a quin gènere literari pertanyien les unitats bàsiques del Pentateuc (contes, mites, sagues, llegendes, etc.) i quin era el medi vital de cadascuna de les formes literàries (*Sitz im Leben*).²² Concretament, Bosch va recórrer a l'Escola de les Formes per descriure la configuració definitiva dels relats relacionats amb l'Èxode (p. 32-33), així com per establir quina havia estat la funció original

20. FERRER, 2004; SÁNCHEZ BOSCH, 2005.

21. VAN SETERS, 1975; SCHMID, 1976; RENDTORFF, 1976.

22. Vegeu, per exemple, GUNKEL, 1895.

dels salms, d'acord amb les propostes de Sigmund Mowinckel, un altre dels representants principals de l'Escola de les Formes²³ (p. 216).

Pel que fa a l'origen d'Israel, Bosch es mostrava partidari, encara que sense citar-ne l'autor, de la vella hipòtesi d'Albright²⁴ segons la qual els patriarques hebreus pertanyien a l'ètnia amorrea. La proposta d'Albright (i de Bosch) vinculava el periple d'Abraham des d'Ur fins a Canaan amb les migracions amorrees de finals del tercer i principis del segon mil·lenni a. de la n. e., ben testificades a la documentació cuneïforme (p. 10). Així mateix, Bosch celebrava, de nou sense citar-les, les teories de Cyrus Gordon i Ephraim Speiser sobre els paral·lelismes existents entre les tauletes cuneïformes de Nuzi i determinats costums socials i legals relacionats amb els patriarques, tal com apareixen descrits al llibre del Gènesi (p. 10-11).²⁵ Aquells plantejaments de Gordon i Speiser foren utilitzats en el seu moment com a prova de la fiabilitat històrica de les sagues patriarcales. En qualsevol cas, és probable que Bosch no conegués directament els treballs d'Albright, Gordon i Speiser, sinó únicament la seva menció a la *Historia de Israel* de John Bright que utilitzava com a guia.

Encara pel que fa a l'origen d'Israel, Bosch abordava la controvertida qüestió de la història de Jahvè. En aquest sentit, afirmava que l'anomenada «hipòtesis quenita» li semblava una «hipòtesis muy atractiva», tot i que es mostrava prudent a l'hora d'acceptar-la completament (p. 19). Aquesta hipòtesi defensava que l'origen històric de Jahvè no es trobava al territori d'Israel, sinó més al sud, a les muntanyes quenites, a la regió de Madian. La hipòtesi va ser plantejada per primera vegada per F. W. Ghillany, sota el pseudònim de Richard von der Alm,²⁶ i fou acceptada per figures tan destacades com Eduard Meyer,²⁷ Gerhard von Rad,²⁸ Martin Noth,²⁹ Manfred Weippert³⁰ i Moshe Weinfeld.³¹ Tot i això, també va comptar amb veus crítiques, com les de Roland de Vaux, que la va definir com «une hypothèse indémontrable».³²

23. MOWINCKEL, 1921-1924.

24. ALBRIGHT, 1961. Per a una discussió sobre aquesta teoria vegeu, per exemple, FIN-KELSTEIN, 2007.

25. GORDON, 1940; SPEISER, 1963.

26. ALM, 1862.

27. MEYER, 1881.

28. RAD, 1975, p. 18-21.

29. NOTH, 1948, p. 150-151.

30. WEIPPERT, 1967.

31. WEINFELD, 1987.

32. DE VAUX, 1969.

Bosch també va analitzar la qüestió de la relació entre les cartes d'Amarna i el text bíblic. Amb la frase «algunos autores han pensado que las cartas describen los hechos del libro de Josué» (p. 43), es referia de manera tàcita als treballs d'autors com Archibald H. Sayce, Claude R. Conder, Fritz Hommel o Albert T. Olmstead, entre d'altres,³³ els quals, efectivament, van veure en els textos d'Amarna una confirmació extrabíblica dels relats de la conquesta de Canaan. Tanmateix, Bosch creia que «esto difícilmente puede ser admitido». D'aquesta manera, s'allunyava dels postulats maximalistes per alinear-se al costat de la majoria d'especialistes, que coincideixen a l'hora de descartar que la documentació amarniana contingui informació relacionada amb el relat bíblic de la conquesta de Canaan.³⁴

Més confusa era la seva postura sobre els *habiru* i la seva possible relació històrica amb els hebreus. Així, els dedicava un apartat monogràfic (p. 11), on els definia com «un pueblo poco brillante». Més endavant, però, i de manera una mica sorprenent, afirmava que en realitat no eren un poble, sinó «una clase social». Per tant, Bosch aparentment acceptava les dues teories antitètiques existents al voltant dels *habiru*. D'una banda, en qualificar-los com a «pueblo», es feia ressò de les primeres reaccions d'autors com Heinrich Zimmern, Claude R. Conder o Hugo Winckler, que ràpidament van identificar els *habiru* amb els hebreus.³⁵ Les raons que van portar a plantejar aquesta identificació eren la similitud fonètica entre tots dos vocables, així com el fet que les cartes d'Amarna recollissin notícies d'atacs de bandes d'*habiru* a ciutats canaanes, uns atacs que recordaven molt els protagonitzats pels israelites al llibre de Josuè. De l'altra, en definir-los com a «clase social» sense una identitat ètnica concreta, Bosch es feia ressò de les tendències més recents, que interpretaven el terme *habiru* no com un poble o entitat ètnica, sinó com un apel·latiu per a designar persones apartades del seu context social, generalment per motius polítics o econòmics. Aquests *habiru* actuaven com a bandolers i mercenaris, i no tenien una connexió directa o immediata amb els hebreus històrics.³⁶ Tot i això, Bosch acabava l'apartat afirmant que «el marco de vida de los Habiru coincide con el marco de vida de los patriarcas», amb la qual cosa admetia l'existència d'una correlació històrica entre *habiru* i hebreus.

33. CONDER, 1893; SAYCE, 1894 i 1895; HOMMEL, 1897; OLMSTEAD, 1931.

34. Vegeu, per exemple, LIVERANI, 1998, p. 15 i s.

35. ZIMMERN, 1890; CONDER, 1890; WINCKLER, 1897.

36. LEWY, 1927; LANDSBERGER, 1929; BOTTÉRO, 1955; GREENBERG, 1955.

D'aquesta manera, semblava fer marxa enrere i es distanciava dels corrents més renovadors en l'estudi d'aquesta qüestió. Queda clar, per tant, que Bosch va intentar combinar sense èxit dues interpretacions irreconciliables sobre la naturalesa dels *habiru*.

Pel que fa a l'aparició de les tribus d'Israel a Canaan, Bosch fou un ferm partidari de la hipòtesi de la conquesta, defensada per William F. Albright i els seus deixebles.³⁷ En aquest sentit, l'argument clau que el portava a decantar-se per aquesta hipòtesi és que, segons ell, havia estat confirmada per l'arqueologia: «existen muchas pruebas arqueológicas que apoyan la tradición de que los israelitas hicieron un asalto decisivo contra la región montañosa cananea en la última parte del siglo XIII» (p. 45). Certament, reconeixia que les excavacions de Judith Marquet-Krause a Ai i de Kathleen Kenyon a Jericó desmentien la literalitat de Josuè, 6-8 sobre la conquesta d'ambdues ciutats. Tanmateix, considerava que les dades obtingudes en altres jaciments com Hazor, Laquish o Betel eren suficients per a mantenir la vigència de la hipòtesi de la conquesta: «hay muchas pruebas en favor de la afirmación central del libro de Josué, de que en el siglo XIII los israelitas, probablemente capitaneados por las tribus de José y Benjamín, fueron victoriosos en arrebatar una buena parte de territorio de la región montañosa central de los cananeos» (p. 46).

Bosch també va fer referència a la hipòtesi de la infiltració, plantejada pels que ell anomenava «historiadores críticos» (p. 45). Aquests historiadors crítics, que no esmentava, eren Albrecht Alt i Martin Noth, els quals van proposar que les tribus israelites, lluny de protagonitzar una conquesta militar del territori, en realitat van portar a terme un assentament a Canaan de caràcter pacífic i dilatat en el temps.³⁸ Per contra, Bosch no feia cap referència a la tercera gran teoria que existia en aquells moments sobre l'aparició d'Israel a Canaan. Ens referim a la hipòtesi de la revolta camperola, plantejada per George E. Mendenhall i Norman Gottwald,³⁹ segons la qual l'emergència d'Israel es va produir com a conseqüència de la revolta de poblacions camperoles contra les autoritats cananees. L'absència de qualsevol referència a aquesta proposta en el manuscrit de Bosch s'explica segurament per raons cronològiques, ja que el llibre de Gottwald, on s'exposa aquesta proposta de manera orgànica i siste-

37. ALBRIGHT, 1935 i 1939.

38. ALT, 1925; NOTH, 1930.

39. MENDENHALL, 1962; GOTTWALD, 1979.

màtica, es va publicar només dos anys abans del manuscrit de Bosch i els seus plantejaments gairebé no havien començat a discutir-se en l'àmbit acadèmic.

Finalment, i pel que fa a la monarquia unida, Bosch, per raons cronològiques òbvies, no es va fer ressò de la controvèrsia generada durant les dècades de 1980 i 1990 al voltant de la historicitat de Saül, David i Salomó.⁴⁰ Així, doncs, la narració històrica de Bosch sobre el segle x a. de la n. e. era perfectament canònica, basada en les informacions recollides als llibres de Samuel i dels Reis. D'aquesta manera, no dubtava a l'hora d'acceptar que Israel va assolir la unitat nacional sota el lideratge de Saül, gràcies a l'existència d'una conjuntura internacional favorable, sense interferències dels grans imperis (p. 66 i s.). Alhora, també reconeixia la historicitat dels regnats de David i Salomó, creadors d'un veritable imperi regional «que se extendía desde las montañas del Líbano a los mismos bordes de Egipto, desde el Mediterráneo hasta el desierto de Arabia» (p. 72).

Certament, Bosch es va referir a alguns dels problemes que plantejaven les fonts bíbliques relacionades amb la monarquia unida. Així, per exemple, a les p. 66 i 71 es feia ressò del Segon llibre de Samuel 21,19, un passatge on s'afirmava que el botxí de Goliat havia estat Elhanan i no pas David, com pretenia el Primer llibre de Samuel 17. També a la p. 71 reconeixia l'existència de dues versions diferents i contradictòries sobre l'entrada de David a la cort de Saül (1Sa 16 i 1Sa 17). Tanmateix, considerava que es tractava de problemes menors, mers «embellecimientos legendarios y teológicos», del tot insuficients per qüestionar la veracitat essencial dels relats sobre la monarquia unida.

Alhora, convé ressaltar la reivindicació que Bosch va fer de la figura de Saül, així com la duresa amb què, de vegades, es referia a David i Salomó. Pel que fa a Saül, Bosch considerava que la imatge negativa recollida pel primer llibre de Samuel era el resultat de «la parcialidad de los historiadores de las tribus del Sur», embrancats en la «glorificación de David» (p. 67). Per a Bosch, només seria possible una valoració més equilibrada de la figura de Saül si disposéssim d'una «narración histórica de un círculo dominado por la simpatía hacia Saül» (p. 67). Evidentment, aquesta narració no existeix. Malgrat tot, a partir del material disponible, Bosch es va esforçar a rehabilitar la figura del primer rei d'Israel, que definia com un líder «capaz de inspirar gran devoción

40. Vegeu, entre d'altres, LEMCHE, 1988; THOMPSON, 1992; DAVIES, 1992; WHITELAM, 1996.

y confianza a sus contemporáneos», com un hàbil militar i com un polític talentós que posà els fonaments per al desenvolupament posterior d'Israel. També exaltava la seva virtut religiosa, ja que «a pesar de todas sus debilidades, era un hombre de fe sincera y apasionada, era un yavista convencido» que «quería servir a Yahweh de todo corazón» (p. 68). Bosch concloïa la seva anàlisi amb una frase una mica col·loquial, però molt significativa: «Ni David fue tanto, ni Saúl tan poco» (p. 67).

Bosch reconeixia David com «uno de los más grandes jefes militares y un gran estadista», «el arquitecto de la nación y el campeón real de la fe de Israel» (p. 71). Però s'esforçava per fugir de la descripció hagiogràfica, ahora que cridava l'atenció sobre les seves «debilidades» (p. 75), i afirmava que en la vellesa es convertí en una «una figura patética, de corazón roto, exhausto» (p. 74). Una situació similar es repeteix amb Salomó. En aquest sentit, Bosch denunciava que la historiografia deuteronomista el descrivia de forma poc realista, car el presentava com el «más grande de todos los reyes de la tierra por sus riquezas y su sabiduría», una visió que considerava tenyida «con cristales de color rosa» (p. 77). En realitat, segons Bosch, Salomó va ser un monarca «ambicioso y egoísta por naturaleza» (p. 77), que va imposar sobre els seus súbdits «duras medidas de explotación» i un «opresivo programa de trabajos forzados» (p. 78) per poder complir amb els seus ambiciosos projectes arquitectònics i imperials.

És interessant remarcar que aquesta visió particular de Bosch sobre els tres primers reis d'Israel es basava només de manera parcial en les idees de John Bright, l'autor que, com dèiem, va utilitzar com a guia per confegir els apartats històrics del seu text. En aquest sentit, Bright, com Bosch, no dubtà a l'hora de tractar alguns dels aspectes més controvertits de les biografies de David i Salomó. Tanmateix, en cap moment mirà de rehabilitar la figura de Saül, per la qual cosa en aquest punt concret podem constatar una oberta discrepància entre Bosch i el seu historiador de referència.

5. Consideracions finals

En una obra recent, el biblista Jordi Cervera ha definit Bosch com el darrer representant de l'antiga escola bíblica catalana, una figura de transició que, amb la seva jubilació el 1992, va donar pas a una nova generació de professors postconciliars (Armand Puig, Ignasi Ricart, Jordi Latorre, Claustra Solé, Joan Ramon Marí, Agustí Borrell, Ramon Ribera, Damià Roure, Sa-

muel Sais, etc.).⁴¹ Nosaltres creiem, però, que en realitat Bosch ha de ser considerat com un pioner en la superació dels paradigmes apològètics i concordistes que fins aleshores havien caracteritzat l'estudi de la Bíblia, com a mínim a la Facultat de Teologia de Barcelona. Gràcies sobretot a la seva formació internacional adquirida al PIB i a l'EBAF, Bosch va ser l'encarregat d'introduir els postulats de l'exegesi historicocrítica a Catalunya, uns postulats que llavors encara eren vistos amb recels als cercles catòlics més conservadors i que, segons Jordi Sánchez Bosch, van dificultar, com a mínim en un primer moment, la seva progressió acadèmica al Seminari de Barcelona.⁴² La seva aposta decidida i ferma per idees com la teoria documentària de Wellhausen i Von Rad i la Formgeschichtliche Schule de Gunkel i Mowinckel va suposar una gran notícia per a l'escola bíblica catalana, ja que va permetre l'entrada al Seminari dels corrents exegètics més moderns que ja feia anys que dominaven el panorama acadèmic dels principals centres d'estudis bíblics internacionals. Certament, la tasca de Bosch es va centrar molt més en la docència que no pas en la investigació, per la qual cosa el significat del seu treball gairebé no es pot rastrejar a escala bibliogràfica. Afortunadament, «Los libros históricos del Antiguo Testamento» ens ofereix el testimoni perfecte de la tasca exegètica renovadora de Bosch, una tasca que cal reivindicar.

Bibliografia

- ALBRIGHT, William F. «Abram the Hebrew: A New Archaeological Interpretation». *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 163 (1961), p. 36-54.
- «Archaeology and the Date of the Hebrew Conquest of Palestine». *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 58 (1935), p. 10-18.
- «The Israelite Conquest of Canaan in the Light of Archaeology». *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 74 (1939), p. 11-23.
- ALM, Richard von der. *Theologische Briefe an die Gebildeten der deutschen Nation*. I. Leipzig: Otto Wigard, 1862, p. 320-322 i 480-483.
- ALT, Albrecht. *Die Landnahme der Israeliten in Palästina*. Leipzig: Druckerei der Werkgemeinschaft, 1925.

41. CERVERA, 2017, p. 117.

42. SÁNCHEZ BOSCH, 2005, p. 209.

- BORRÀS, Antoni; SOLÀ, Francesc de P.; TORELLÓ, Josep M. *Escriptors jesuïtes de Catalunya: Bibliografia 1931-1976*. Sant Cugat del Vallès: Facultat de Filosofia i Teologia Sant Francesc de Borja, 1979.
- BOSCH, Eduard. «Absalón, hijo de David». *Historia y Vida*, 10 (1969a), p. 16-17.
- «Débora, un líder que salva a Israel». *Historia y Vida*, 11 (1969b), p. 36-37.
- «Helí, o el fracaso de la hierocracia». *Historia y Vida*, 12 (1969c), p. 104-105.
- «Jueves Santo, eucaristía, fraternidad». *Diario de Barcelona* (11 abril 1963), p. 56.
- BOTTÉRO, Jean. *Le problème des Habiru*. París: Impr. Nationale, 1955.
- BRIGHT, John. *La historia de Israel*. Bilbao: Desclee de Brouwer, 1966.
- CERVERA, Jordi. *Mestres catalans de l'exegesi historicocritica*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2017.
- CONDER, Claude R. «Monumental Notice of Hebrew Victories». *Palestine Exploration Quarterly*, 22 (1890), p. 326-329.
- *The Tell Amarna Tablets*. Londres: Palestine Exploration Fund, 1893.
- DAVIES, Philip R. *In Search of Ancient Israel*. Sheffield: Sheffield Academic Press, 1992.
- DE VAUX, Roland. «Les patriarches hébreux et les découvertes modernes». *Revue Biblique*, 53 (1946), p. 321-348; 55 (1948), p. 321-347, i 56 (1949), p. 5-36.
- «Sur l'origine Kénite ou Madianite du Yahwisme». *Eretz Israel*, 9 (1969), p. 28-32.
- DEISSLER, Alfons. *El Antiguo Testamento y la moderna exégesis católica*. Barcelona: Herder, 1966.
- ELIADE, Mircea. *Cosmos and History*. Nova York: Harper & Row, 1971.
- FERRER, Joan. «Mn. Eduard Bosch, biblista». *Butlletí de l'Associació Bíblica de Catalunya*, 83 (2004), p. 46-47.
- FINKELSTEIN, Israel. «Patriarchs, Exodus, Conquest: Fact or Fiction?». En: SCHMIDT, Brian B. (ed.). *The Quest for the Historical Israel*. Leiden: Brill, 2007, p. 41-56.
- GARCÍA CORDERO, Maximiliano. «Centenario de "l'École Biblique" de Jerusalén». *Salmanticensis*, 38 (1991), p. 225-236.
- GORDON, Cyrus H. «Biblical Customs and the Nuzu Tablets». *The Biblical Archaeologist*, 3 (1940), p. 1-12.
- GOTTWALD, Norman. *The Tribes of Yahweh: A Sociology of the Religion of Liberated Israel, 1250-1050 B.C.E.* Maryknoll: Orbis Books, 1979.

- GREENBERG, Moshe. *The Hab/piru*. New Haven: American Oriental Society, 1955.
- GRELOT, Pierre. *Introduction aux livres saints*. París: Librairie Classique E. Belin, 1963.
- GUNKEL, Hermann. *Schöpfung und Chaos in Urzeit und Endzeit*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1895.
- HOMMEL, Fritz. *Die altisraelitische Überlieferung in inschriftlicher Beleuchtung*. Múnic: Hermann Lukaschik, 1897.
- LANDSBERGER, Benno. «Habiru und Lulahhu». *Kleinasiatische Forschungen*, 1 (1929), p. 321-334.
- LEMICHE, Niels P. *Ancient Israel: A New History of Israelite Society*. Sheffield: JSOT Press, 1988.
- LEWY, Julius. «Habiru und Hebräer». *Orientalistische Literaturzeitung*, 30 (1927), p. 738-746 i 825-833.
- LIVERANI, Mario. *Le lettere di el-Amarna*. Vol. 1: *Le lettere dei «Piccoli Re»*. Brescia: Paideia, 1998.
- MENDENHALL, George E. «The Hebrew Conquest of Palestine». *Biblical Archaeologist*, 25 (1962), p. 66-87.
- MEYER, Eduard. «Kritik der Berichte über die Eroberung Palästinas». *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft*, 1 (1881), p. 117-146.
- «Mn. Eduard Bosch Bellver». *Butlletí de l'Arquebisbat de Barcelona*, 144 (2004), p. 20-21.
- MONTAGNES, Bernard. *Marie-Joseph Lagrange: Une biographie critique*. París: Cerf, 2004.
- MOWINCKEL, Sigmund. *Psalmenstudien I-VI*. Christiania: Dybwad, 1921-1924.
- MURPHY-O'CONNOR, Jerome. *The École Biblique and the New Testament: A Century of Scholarship (1890-1990)*. Friburg: Vandenhoeck & Ruprecht, 1990.
- NOTH, Martin. *Das System der Zwölf Stämme Israels*. Stuttgart: Kohlhammer, 1930.
- «Der Gottesberg und die Midianiter». En: *Überlieferungsgeschichte des Pentateuch*. Stuttgart: Kohlhammer, 1948, p. 150-151.
- OLMSTEAD, Albert T. *History of Palestine and Syria to the Macedonian Conquest*. Nova York: Charles Scribner's Sons, 1931.
- PARROT, André. *Abraham et son temps*. Neuchâtel: Delachaux & Niestlé, 1962.
- PRITCHARD, James B. (ed.). *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. Princeton: Princeton University Press, 1950.
- *La sabiduría del Antiguo Oriente*. Barcelona: Garriga, 1966.

- RAD, Gerhard von. *Teología del Antiguo Testamento*. Salamanca: Sígueme, 1975. 2 v.
- *Theologie des Alten Testaments*. Múnic: Kaiser Verlag, 1957-1960. 2 v.
- RENDTORFF, Rolf. *Das Überlieferungsgeschichtliche Problem des Pentateuch*. Berlín: De Gruyter, 1976.
- ROWLEY, Harold Henry. *The Biblical Doctrine of Election*. Londres: Lutterworth, 1950.
- SÁNCHEZ BOSCH, Jordi. «Eduard Bosch (Barcelona, 1921 - Vallvidrera, Barcelona, 2004)». *Revista Catalana de Teologia*, 30 (2005), p. 209-210.
- SÁNCHEZ CARO, José Manuel; CALVO GÓMEZ, José Antonio (ed.). *La Casa de Santiago en Jerusalén: El Instituto Español Bíblico y Arqueológico en Tierra Santa*. Estella: Verbo Divino, 2015.
- SAYCE, Archibald H. *The «Higher Criticism» and the Verdict of the Monuments*. Londres: Society for Promoting Christian Knowledge, 1894.
- *Patriarchal Palestine*. Londres: Society for Promoting Christian Knowledge, 1895.
- SCHMID, Hans Heinrich. *Der sogenannte Jahwist. Beobachtungen und Fragen zur Pentateuchforschung*. Zúric: Theologischer Verlag, 1976.
- SOPENA, Mireia. «Los satélites de la curia diocesana. Censores eclesiásticos en la Barcelona de los sesenta». *Represura*, 1 (2015), p. 66-92.
- SPEISER, Ephraim A. *Genesis*. Nova York: Doubleday & Company, 1963.
- TERRIEN, Samuel. *Job*. Neuchâtel: Delachaux & Niestlé, 1963.
- THOMPSON, Thomas L. *Early History of the Israelite People*. Leiden: Brill, 1992.
- VAN SETERS, John. *Abraham in History and Tradition*. New Haven: Yale University Press, 1975.
- VESCO, Jean-Luc. *L'Ancien Testament. Cent ans d'exégèse à l'École biblique*. París: J. Gabalda, 1990.
- WEINFELD, Moshe. «The Tribal League at Sinai». En: HANSON, Paul D.; MCBRIDE, Dean S.; MILLER, Patrick D. (ed.). *Ancient Israelite Religion. Essays in Honor of Frank Moore Cross*. Filadèlfia: Fortress Press, 1987, p. 303-314.
- WEIPPERT, Manfred. *Die Landnahme der israelitischen Stämme in der neueren wissenschaftlichen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1967.
- WHITELAM, Keith W. *The Invention of Ancient Israel*. Londres: Routledge, 1996.
- WINCKLER, Hugo. «Die Hebräer in den Tell-Amarna-Briefen». En: *Semitic studies in memory of Alexander Kohut*. Berlín: S. Calvary & Co, 1897, p. 605-609.
- ZIMMERN, Heinrich. «Palästina um das Jahr 1400 vor Chr. nach neuen Quellen». *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*, 13 (1890), p. 133-147.